

Antoon van Aken

OORLOG OP DE BALKAN

Voorjaar 1941

Copyright ©Antoon van Aken 2026 Alle rechten voorbehouden

ISBN 9789465543048

Afbeelding omslag: Duitse troepen hijsen de hakenkruisvlag op de Akropolis in Athene

INHOUDSOPGAVE

Proloog	p. 5
Deel 1 1 januari – 15 maart 1941	p. 15
Deel 2 15 maart - 6 april 1941	p. 111
Deel 3 6 april – 1 juni 1941	p. 227
Noten	p. 369
Geraadpleegde literatuur	p. 375
Kaarten	p. 377
Duitse commandostructuur	p. 390
Britse commandostructuur	p. 391
Bibliografie	p. 393

PROLOOG

Op 28 juni 1919 eindigde de Grote Oorlog, die meer dan vier jaar had geduurd, met de ondertekening van het verdrag van Versailles. In de jaren daarna werden nog afzonderlijke verdragen met Hongarije, Turkije, Bulgarije en Oostenrijk afgesloten. In 1922 waren de laatste verdragen getekend en kon de Grote Oorlog definitief als beëindigd worden beschouwd.

Het verzet tegen het verdrag van Versailles laaide in Duitsland tot 1924 nog regelmatig ongemeen fel op. Daarna werd ook Duitsland meegevoerd op de golf van internationale hoogconjunctuur die tot 1929 duurde. In oktober van dat jaar stortte de Amerikaanse beurs in en al snel werden ook andere landen meegesleurd in de economische malaise. Het spook van de werkloosheid strekte zijn magere vingers over de wereld uit. Europa leed zwaar onder de gevolgen.

Ook Duitsland ontkwam niet aan de neergang. De bejaarde president Paul von Hindenburg en de achtereenvolgende kabinetten hadden geen antwoord op de diepe economische crisis waarin het land werd gestort. Daardoor kregen ultrarechtse en ultralinkse groeperingen de wind vol in de zeilen. Vooral de uitstekend georganiseerde nationaalsocialisten onder Adolf Hitler sponnen garen bij de ellende. Ze veroverden zo'n groot aantal zetels in de *Reichstag* dat von Hindenburg uiteindelijk in januari 1933 Hitler opdroeg een kabinet te formeren. Toen die daarin slaagde en vervolgens de republiek van Weimar binnen enkele maanden verving door een dictatuur, had de dementerende von Hindenburg daar geen antwoord meer op. Direct na diens overlijden in augustus 1934 nam Hitler als *Führer*, waarin de functies van president en premier werden verenigd, de teugels van het Duitse Rijk in handen. Ook werd hij opperbevelhebber van het leger. Alle militairen in het rijk dienden een eed van trouw aan hem af te leggen.

Hitler had zijn politieke ideeën in een nogal warrig betoog met de titel *Mein Kampf* vastgelegd en eenmaal aan de macht begon hij het daarin verwoorde politieke programma met grote voortvarendheid uit te voeren. Globaal kwam dat programma erop neer dat Duitsland de ketenen van Versailles moest afwerpen door Duitse minderheden in de omringende staten weer onder Duits bestuur te brengen en het land economisch op eigen benen te laten staan. Het moest Duitsland bevrijden van mogelijke geallieerde blokkades die het rijk in de Grote Oorlog op de rand van de hongerdood hadden gebracht. Het streven naar economische onafhankelijkheid kon volgens Hitler worden gerealiseerd

door de teruggave van de koloniën die Duitsland in 1919 waren afgenomen, of door het veroveren van grote gebieden in het oosten.

Een belangrijk punt op Hitlers agenda was een virulent antisemitisme, dat vooral gemotiveerd werd door de wijdverbreide, maar onbewezen gedachte dat Duitsland de Grote Oorlog verloren zou hebben door een joods-bolsjewistisch complot. Om herhaling te voorkomen moest Duitsland zich volgens Hitler ontdoen van de Joden. Over de vraag hoe dat moest gebeuren was hij in *Mein Kampf* al duidelijk: door ze het land uit te zetten of, wanneer dat niet mogelijk was, door totale vernietiging.

Direct na de machtsovername door Hitler en zijn nationaalsocialisten, werd gestart met het afschudden van de ketenen van het verdrag van Versailles. Duitsland verliet in 1933 de Volkenbond, weigerde nog mee te werken aan herstelbetalingen en bezette in 1936 het gedemilitariseerde Rijnland. De geallieerden protesteerden hevig tegen de schending van deze bepalingen in het verdrag, maar daar bleef het bij. Tot daden, dat wil zeggen een militaire operatie, kwam het niet.

De Joden in Duitsland zagen zich al snel geconfronteerd met een antisemitisch programma dat hen langzaam maar zeker uit het openbare leven moest verwijderen. Ze werden uit belangrijke functies gezet en in 1935 werd een rassenwet aangenomen die het mogelijk maakte om hun rol in de samenleving nog verder te marginaliseren.

Het economisch herstel dat gepaard ging met de machtsovername van de nationaalsocialisten, kortweg nazi's, was echter indrukwekkend. De werkloosheid verdween als sneeuw voor de zon en de gewone Duitser, die zwaar had geleden onder de recessie, kreeg het in ijltempo steeds beter. Oppositie tegen de dictatuur was er daardoor nauwelijks. Dat dit herstel onder andere gerealiseerd werd door een snelle uitbreiding van het leger en het opzetten van een bewapeningsindustrie, kreeg vrijwel geen kritiek.

Vanaf september 1937 begon Hitler op een oorlog aan te sturen. Nadat in maart 1938 eerst Oostenrijk bij het Duitse rijk was ingelijfd, richtte Hitler zijn pijlen op Tsjechoslowakije. Frankrijk en Groot-Brittannië hielden aanvankelijk ferm stand door te verklaren dat elke aantasting van de soevereiniteit van Tsjechoslowakije oorlog betekende, maar gingen in het najaar van 1938 in München toch akkoord met het onder Duits bestuur stellen van gebieden waar veel Duitsers woonden. De Tsjechen waren woedend, maar hadden niet de militaire middelen om het alleen tegen de *Wehrmacht* op te nemen.

Het rücksichtslos aansturen op een oorlog, activeerde in Duitsland enkele haarden van verzet die zich concentreerden binnen het ministerie van Buitenlandse Zaken en rond figuren als generaal Franz Halder en admiraal Wilhelm Canaris binnen de *Wehrmacht*. Er waren zelfs in september 1938 al plannen om Hitler te arresteren, maar toen op het laatste moment een oorlog werd afgewend, bleven die plannen onuitgevoerd.

In maart 1939 gaf Hitler opdracht om het overgebleven deel van Tsjechië in te lijven als protectoraat en Slowakije als vazalstaat te laten voortbestaan. Een maand later werd het Memelland, een strook land tussen Litouwen en Oost-Pruisen, nog bij Duitsland ingelijfd, maar daarmee overspeelde Hitler zijn hand. Toen hij in de zomer van 1939 Polen bedreigde met als voorwendsel dat de Duitse minderheden daar onheus werden behandeld, lieten Groot-Brittannië en Frankrijk weten dat de nieuwe eisen van de Duitse dictator onacceptabel waren. Voor hen was de maat vol.

Met een voor onmogelijk gehouden politieke manoeuvre slaagde Hitler er in augustus 1939 in met de Sovjet-Unie een niet-aanvalsverdrag te sluiten. In dit naar de ministers van buitenlandse zaken genoemde Molotov-Ribbentrop-pact was nog een geheime bijlage opgenomen, waarin de verdeling van Oost-Europa door Hitler en Stalin min of meer was vastgelegd. Polen zou worden verdeeld en de Baltische staten zouden binnen de invloedssfeer van de Sovjet-Unie komen te liggen.

Op 1 september 1939 viel het Duitse leger Polen binnen. Twee dagen later, op zondag 3 september 1939, verklaarden Groot-Brittannië en Frankrijk Duitsland de oorlog. Hitler, die had verwacht dat de geallieerden zich ook ditmaal afzijdig zouden houden, begreep dat hij verkeerd had gegokt, maar besloot toch om het offensief in Polen voort te zetten.

Het Poolse leger bezweek razendsnel onder de slagen van de modern uitgeruste *Wehrmacht*. Begin oktober 1939 gaven de laatste Poolse troepen zich over. Het land werd daarna verdeeld tussen het Duitse rijk en de Sovjet-Unie. Het westelijk deel ging naar de Duitsers en werd voor een belangrijk deel geannexeerd, het oostelijk deel naar de Sovjets. Daartussen creëerde Hitler een *Generalgouvernement* dat in de toekomst een slavenstaat moest worden van het Groot-Duitse Rijk, waarin de Polen, door *SS-Einsatzkommandos* ontdaan van de elite, werden gereduceerd tot werkslaven voor hun Duitse bazen.

In de geallieerde hoofdkwartieren werd de ineenstorting van Polen met ontsteltenis gadeslagen. Met name het Franse opperbevel was ervan uitgegaan dat de Polen het zeker zes maanden zouden volhouden, waarna de Duitsers

met een grootschalig offensief in het westen op de knieën konden worden gedwongen. Dat plan was daardoor na enkele weken al onuitvoerbaar geworden. Hitler gaf zijn generaals daarna opdracht om een veldtocht tegen Frankrijk voor te bereiden. Een datum werd ook al genoemd: op zondag 12 november 1939 zou het offensief moeten beginnen.

Dit besluit wekte de ingedommelde oppositie binnen de Duitse militaire en ambtelijke top weer tot leven. Dit keer niet omdat die het offensief, waarbij ook het neutrale België en Nederland zouden worden overrompeld, om ethische redenen afkeurden, maar veel meer omdat men vreesde dat de *Wehrmacht* niet opgewassen zou zijn tegen de gecombineerde kracht van Fransen en Britten. Bovendien bleek de oppositie verdeeld en kwam niet verder dan enkele krachteloze protesten, die door Hitler moeiteloos terzijde werden geschoven.

Slechts op het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken en binnen de *Abwehr*, de militaire inlichtingendienst, bleef een kleine groep actief. Kolonel Hans Oster bijvoorbeeld hield de Nederlandse en Belgische militaire attachés op de hoogte van de steeds wisselende aanvalsdata: nadat op 12 november 1939 de weersomstandigheden te slecht waren, werd het offensief door Hitler keer op keer uitgesteld.

In januari 1940 besloot Hitler het aanvalsplan grondig te herzien. Er kwam een gedurfd maar zeer riskant concept van generaal Erich von Manstein bovendrijven als het meest kansrijke alternatief. De hoofdaanval, die aanvankelijk rond Luik zou plaatsvinden, werd verplaatst naar het zuidelijk deel van de Ardennen. Wilde het plan echter slagen, dan diende er niets mis te gaan. De geringste verstoring kon de hele operatie laten uitlopen op een catastrofe.

Het slechte weer, de koude sloeg tijdens de winter van 1939 op 1940 genadeloos toe, dwong Hitler echter steeds opnieuw tot uitstel. Intussen begon hij zich ook ongerust te maken over de achilleshiel van de Duitse economie: de ijzerertsaanvoer vanuit Zweden. Omdat de Botnische Golf in de strenge winter volledig dichtgevroren was, vond het transport plaats vanuit de Noorse havenstad Narvik. Hoewel Noorwegen, net als België, Nederland en Zweden, neutraal was, vreesde Hitler dat de Britten en de Fransen een poging zouden doen om deze route af te snijden. Wanneer dat lukte werd de Duitse economie beroofd van een van haar belangrijkste grondstoffen en zou een voortzetting van de oorlog problematisch zo niet onmogelijk worden. De geallieerden hadden dit zwakke punt tijdens de lange wintermaanden ook ontdekt en besloten na rijp beraad om de haven van Narvik met mijnen af te sluiten.

Op 7 april 1940 voer de Duitse vloot uit om bij de belangrijkste Noorse havensteden als Oslo, Stavanger, Bergen, Trondheim en Narvik troepen aan land te zetten. Twee dagen later vielen onderdelen van het Duitse leger Denemarken binnen. Het land capituleerde binnen een dag zonder vrijwel een schot te lossen.

Heel anders verliep de strijd in Noorwegen. Tegelijkertijd met de Duitse vloot stoomde een Brits eskader op naar Narvik om daar mijnen te leggen. Voor de Noorse kust kwam het tot een grootschalig treffen tussen de Duitse en Britse oorlogsvloot; aan beide zijden waren de verliezen aanzienlijk. De Britten slaagden er echter nergens in de Duitse invasie een halt toe te roepen.

Alleen bij Narvik wisten Fransen en Britten de Duitsers in het nauw te brengen. De slotaanval op het stadje stond voor zondag 12 mei 1940 gepland. Maar drie dagen eerder, in de avond van 9 mei 1940, vertrok uit Berlijn een trein met Hitler en de complete legerleiding aan boord en zette koers naar het westen. De lang verwachte aanval langs het westelijk front, door de Duitsers aangeduid met *Fall Gelb*, zou een dag later van start gaan.

Op 10 mei 1940 overschreden Duitse troepen de grenzen met Nederland, België en Luxemburg. Na vier dagen staken ze al de Maas over bij Sedan en Houx. Luxemburg legde als eerste de wapens neer. Op 14 mei 1940 capituleerde ook het Nederlandse leger. Regering en koningin weken uit naar Engeland. Veertien dagen later volgde België. De Belgische regering vluchtte naar Frankrijk, maar koning Leopold III besloot in België te blijven.

Tegen die tijd vochten de geallieerden een verloren strijd. Het Duitse aanvalsplan verraste hen volledig. Grote delen van het Franse en Britse leger raakten ingesloten rond Duinkerken. De dreigende nederlaag dwong de geallieerden om ook alle troepen uit Noorwegen te evacueren. Korte tijd later legde ook het Noorse leger de wapens neer. Koning en regering vluchtten naar Engeland.

De Britten slaagden er nog wel in om hun *Expeditionary Force* voor het grootste deel uit Duinkerken te evacueren, maar de verliezen aan materieel waren enorm. Op 3 juni 1940 viel de havenstad in Duitse handen. De *Wehrmacht* maakte zich daarna op om de Fransen de genadeklap toe te dienen. Het aanvalsplan, met de codenaam *Fall Rot*, ging op 5 juni 1940 van start.

Het Franse leger, gedemoraliseerd en gedecimeerd zonder Britse steun, stortte snel ineen. Op 14 juni 1940 bezetten de Duitsers Parijs. De Franse regering vluchtte tegen de apocalyptische achtergrond van reusachtige vluchtelingenstromen en een genadeloos oprukkende *Wehrmacht* naar Bordeaux.

Daar bleken zich binnen de regering Reynaud twee kampen te hebben gevormd: een, onder aanvoering van de bejaarde maarschalk Pétain en de opperbevelhebber, generaal Weygand, waren voor het aansturen op een wapenstilstand en vredesbesprekingen. Het andere kamp, geleid door premier Reynaud en president Lebrun, wilde de strijd vanuit Noord-Afrika voortzetten. Het eerste kamp slaagde erin de macht naar zich toe te trekken, zette Reynaud af, waarna Pétain als nieuwe premier een wapenstilstand met de Duitsers sloot en vredesbesprekingen begon.

Nauwelijks zichtbaar ontstond in Londen nog een derde partij: de Vrije Fransen onder leiding van de gevluchte generaal Charles de Gaulle. Via de radio riep hij zijn landgenoten op zich te distantiëren van Pétain en zich bij hem aan te sluiten, maar met weinig resultaat. Aan zijn oproep werd nauwelijks gehoor gegeven.

Hitler was ervan overtuigd dat hij na de Franse nederlaag met de Britten vrede kon sluiten. Op 19 juli 1940 deed hij hen tijdens een redevoering een voorstel dat in zijn ogen alleszins redelijk was. Churchill nam echter niet eens de moeite om persoonlijk te reageren. Hij liet via zijn minister van buitenlandse zaken weten dat hij het aanbod resoluut afwees en ook niet van plan was om op enig ander voorstel positief te reageren. Dit duidelijke ‘nee’ was een schok voor de Duitse bevolking, die had verwacht dat de Britten het aanbod zouden accepteren. Hitler zelf was woedend. Hij gelastte dat begonnen moest worden met de voorbereidingen van een invasie van Engeland. Het plan kreeg de codenaam *Unternehmen Seelöwe*. Tegelijkertijd opende de *Luftwaffe* op zijn bevel vanaf half augustus 1940 een groot luchtoffensief. Dit had aanvankelijk veel succes omdat de aanvallen zich richtten op de Britse radarinstallaties en sectorstations die cruciaal waren voor de inzet van de gevechtsvliegtuigen van de *Royal Air Force*.

Churchill besloot om het Duitse luchtoffensief te beantwoorden met het bombarderen van Berlijn. Op 23 augustus 1940 werd de Duitse hoofdstad voor het eerst door Britse bommenwerpers belaagd en ook in de daaropvolgende nachten daalden Britse bommen op Berlijn neer. Hitler besloot daarop de Duitse luchtaanvallen te verplaatsen naar Londen net op het moment dat de Britse luchtverdediging op het punt stond ineen te storten. Op 7 september 1940 vloog een reusachtige armada Het Kanaal over om de Britse hoofdstad vanuit de lucht aan te vallen. 57 dagen en nachten vielen er onafgebroken Duitse bommen op Londen neer, door de Britten aangeduid met de Blitz, maar ondanks de enorme schade die werd aangericht, hielden ze stand. Koning en

regering bleven, ondanks de risico's in de stad, om het moreel hoog te houden. *Unternehmen Seelöwe* werd half september 1940 definitief afgeblazen al bleven de voorbereidingen daarop van kracht om de Engelsen zand in de ogen te strooien.

Hitler begreep dat hij de Britten ook met zware bombardementen niet tot vrede kon bewegen. Daarom raakte hij er steeds meer van overtuigd dat de Britten erop rekenden vroeg of laat met de Sovjets een strijd op twee fronten tegen hem te kunnen voeren. In de zomer van 1940 gaf hij al opdracht om een veldtocht tegen de Sovjet-Unie voor te bereiden en in het najaar werden die plannen steeds vastomlijnder. Half december 1940 ondertekende hij *Weisung nr. 21* waarin bevel werd gegeven om op 15 mei 1941 met het offensief, dat de codenaam Barbarossa kreeg, te beginnen. Stalin werd omstreeks dezelfde tijd geïnformeerd over de Duitse plannen, maar hij geloofde dat dit een opzichtige Britse poging was om een wig tussen hem en nazi-Duitsland te drijven.

Tegelijkertijd zocht Hitler steun voor zijn strijd tegen Engeland, maar zowel bij de Italiaanse dictator Mussolini als de Spaanse *Caudillo*, generaal Franco en de president van Vichy-Frankrijk, maarschalk Pétain, ving hij tot zijn grote teleurstelling bot.

Terwijl de glorieuze overwinning op Frankrijk in het voorjaar van 1940 snel aan glans verloor, brachten de Italianen de Duitse positie in Noord-Afrika en op de Balkan steeds meer in gevaar. De Italiaanse invasie van Egypte liep uit op een catastrofale nederlaag en een offensief tegen Griekenland verliep al even desastreus. In Egypte werden de Italianen door de *Western Desert Force* onder leiding van generaal O'Connor weer teruggejaagd naar Libië en tegen de Grieken leden ze zware nederlagen, waardoor ze zelfs gedwongen waren om delen van Albanië op te geven. De opperbevelhebber van de Duitse marine, *Grossadmiral* Raeder, adviseerde Hitler daarom met klem om eerst met de Britten af te rekenen, voor een veldtocht tegen de Sovjet-Unie zelfs maar overwogen kon worden. Hij drong krachtig aan op een Duitse bezetting van Griekenland, om vervolgens via Turkije en Egypte het hele Midden-Oosten te veroveren. Samen met een bezetting van Gibraltar en een intensivering van de duikbootoorlog op de Atlantische Oceaan, zou dat de Britten dwingen om een oneervolle vrede te sluiten. Ook de opperbevelhebber van de *Luftwaffe*, *Reichsmarschall* Herman Göring drong hierop bij Hitler aan.

Maar hoewel Hitler de adviezen van beide bevelhebbers serieus nam, bleef hij ervan overtuigd dat een korte veldtocht van vier maanden tegen de Sovjet-

Unie, de beste manier was om een einde te maken aan de oorlog. Voor de enorme risico's waarmee dit gepaard ging, had hij nauwelijks oog.

DEEL 1

1 januari – 6 februari 1941

1.

‘Gewapend als nimmer tevoren, staan we aan het begin van het nieuwe jaar,’ schreef Hitler als opperbevelhebber van de *Wehrmacht* op 1 januari 1941 aan zijn soldaten. Dit bericht was geenszins overdreven: het Duitse leger was op dat moment het machtigste op de wereld. Geen enkel land kon daar zelfs maar bij in de schaduw staan. Numeriek misschien nog wel, het Rode Leger overtrof het Duitse wanneer het simpelweg om aantallen ging, maar de oorlog met Finland een jaar eerder had bewezen dat het qua gevechtskracht ernstig te kort schoot. Waar de *Wehrmacht* schijnbaar achteloos zes maanden eerder de formidabele troepenmacht van de Fransen en Britten een zware nederlaag had toegebracht, kostte het de Sovjets meer dan drie maanden om er enkele miljoenen Finnen onder te krijgen.

Op het eerste gezicht zag het er voor de laatste tegenstander van Hitler in Europa, het weerbarstige Britse imperium, niet goed uit. De Duitsers controleerden het hele westen van Europa van de Noordkaap tot aan de Spaanse grens met Frankrijk en trachtten met zware bombardementen en de inzet van onderzeeërs op de Atlantische Oceaan aan de Britse industriële capaciteit onherstelbare klappen toe te brengen.

En dan was ook nog de voedselsituatie in Groot-Brittannië extreem slecht. Hoewel een Duitse invasie voorlopig was afgewend, hadden de Britten veel last van de succesvolle duikbootoorlog die de Duitse marine tegen hen voerde.

“De gevaren die ons thans bedreigen,” zei Lord Woolson, de Britse minister van voedselvoorziening op nieuwjaarsdag op de radio, “zijn erger dan verleden jaar.” Het was zonder meer waar, want de toch al niet ruime rantsoenen werden vanaf die eerste dag in 1941 nog verder ingeperkt. De Britse premier Churchill was echter niet blij met de openhartigheid van Woolson. “Ik vrees dat uw verklaring,” liet hij verontwaardigd weten, “door de Duitse pers zal worden uitgebuit en dat uw woorden zelfs een aanmoediging voor de Duitsers zullen zijn.”

De Britse premier probeerde op alle mogelijke manieren het moreel hoog te houden en putte, ondanks de benarde situatie, veel hoop uit de herwonnen militaire kracht van het Britse leger. Het aantal squadrons bij de jachtvliegtuigen was gestegen tot 78 en bij de bommenwerpers tot 45. Daarmee was de *Royal Air Force*, veel beter dan in de zomer van 1940, in staat om de *Luftwaffe* van replek te dienen. Daarnaast was het aantal parate divisies uitgebreid tot 34 en was de anderhalf miljoen man tellende *Home Guard* inmiddels volledig bewapend. Van een *broomstick army* was absoluut geen sprake meer. Churchill

schatte dat voor een succesvolle Duitse invasie van het eiland minstens een miljoen Duitse soldaten nodig zouden zijn, waar dat vier maanden eerder met maximaal de helft van dat aantal kans van slagen zou hebben gehad. Er ontbrak aan Duitse zijde echter ook toen al de capaciteit om het minimaal benodigde aantal manschappen Het Kanaal over te zetten; de herwonnen Britse militaire macht maakte een dergelijke operatie in 1941 gewoonweg onmogelijk. Daarmee leek het gevaar van een Duitse aanval over zee voorgoed geweken.

De premier mocht daar dan moed uit putten, dat gold zeker niet voor de Britse bevolking. De stemming op de Britse eilanden was begin januari 1941 ronduit bedrukt. Gedurende de zomermaanden van 1940 en de Blitz in het daaropvolgende najaar werden de enorme uitdagingen waarvoor de bevolking zich gesteld zag nog met een enorm elan gedragen, maar bij het aanbreken van de winter met buitensporig veel kou en sneeuw holde het moreel achteruit. Dagen zonder vlees, melk en eieren maakten het dagelijks bestaan tot een uitputtingsslag waaronder de weerbaarheid het langzaam maar zeker begaf. Duizenden ambtenaren die zich bezighielden met de stemming onder de Britse bevolking legden dit proces genadeloos bloot. Slechts weinigen geloofden nog in een snelle afloop van de oorlog en vrijwel niemand had enig benul hoe er überhaupt een eind aan zou moeten komen. Misschien zouden ze deze oorlog wel overleven, maar hoe ze die ooit tot een goed einde konden brengen zonder de steun van de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, was voor de meeste Britten een onmogelijk te beantwoorden vraag. De uitzichtloosheid van de situatie was bij velen dan ook de belangrijkste oorzaak voor het uitdovende vuur: routineus, bijna apathisch onderging de bevolking, samengehokt in de met moeite warm te houden woningen, de gevolgen van een ijskoude winter en de voortdurende Duitse bombardementen.

Driehonderd enquêteurs van de *Organization of Mass Observation* hielden bij hoe de stemming onder de Britten was. Vier van de tien Britten gaven aan dat ze nauwelijks nog interesse konden opbrengen voor nieuws over de oorlog. Veel ondernemingen hadden last van het dalende moreel. Ziekteverzuim en andere vormen van absentisme verdubbelden en in sommige gevallen leidde dit ertoe dat de productie zwaar moest worden teruggeschroefd. Er waren zelfs bedrijven die nog maar drie uur per dag operationeel waren vanwege de afwezigheid van werknemers. Duizenden mandagen gingen op die manier verloren.

Werknemers vertoonden ook vaak obstinaat gedrag. Arbeiders in de fabrieken weigerden bijvoorbeeld om nog langer de prikklok te gebruiken, havenarbeiders hielden stiptheidsacties en buschauffeurs reden niet wanneer het luchtalarm afging. De handelaren in steenkool beschikten vaak niet meer over voldoende werknemers om de brandstof te distribueren; ze zeiden daarom tegen hun klanten dat als ze wat nodig hadden ze dat zelf maar moesten komen halen.

In de rest van Europa was de situatie al niet veel beter. Onder Duitse bezetting waren de inwoners net als in Engeland slechts bezig met het warm houden van de huizen en het zorgen voor voedsel. Het straatbeeld was bijna overal ingrijpend veranderd: particulier vervoer met de auto was vrijwel verdwenen, terwijl het aantal fietsen snel toenam. Parijs beleefde de koudste winter in vijftig jaar.

Hoewel in Duitsland zelf de bevolking vaak met dezelfde problemen worstelde als in de bezette gebieden, kon daar de ergste nood worden gelenigd door simpelweg te plunderen. De Maginotlinie bijvoorbeeld, ooit aangemerkt als onneembaar, werd in hoog tempo ontmanteld. Zo werden de Berlijnse schuilkelders voor een belangrijk deel verwarmd met de kachels die uit de Franse fortificaties waren gehaald. Ook werd het in de versterkingen aangebrachte plaatstaal verwijderd en in het Ruhrgebied omgesmolten zodat het voor de Duitse bewapeningsindustrie kon worden gebruikt. En de zware kanonnen werden naar de kust van Het Kanaal verplaatst om van daaruit de Britse scheepvaart te kunnen bedreigen.

Maar daar bleef het niet bij. Negentig procent van de kolen die Frankrijk nodig had om de winter door te komen werd naar Duitsland afgevoerd. Omdat ook de binnenscheepvaart stil was komen te vallen, vanwege de bevroren rivieren, was het in veel steden nauwelijks mogelijk om aan voldoende brandstof te komen. Inwoners sloopten alles wat van hout en niet direct nodig was, om de ergste kou te verdrijven. (1)

Hoe zwaar de omstandigheden wel waren, wordt onder andere geïllustreerd door de trein waarmee de Amerikaanse zakenman Charles Bedaux op de ochtend van nieuwjaar vanaf Gare de Lyon in Parijs vertrok naar Marseille. De trein zette zich traag in beweging en vorderde, gehinderd door zware sneeuwval, slechts langzaam voor een reis die onder normale omstandigheden een dag zou duren. Ten noorden van Avignon hield de trein stil; het bleek niet langer mogelijk om de tocht voort te zetten vanwege de massa sneeuw die daar gevallen was. De passagiers zaten in een totaal verlaten ijskoud wit landschap

opgesloten en konden geen kant meer op. Bedaux beseftte dat niets doen geen optie was en banjerde op goed geluk door een sneeuwstorm naar de dichtstbijzijnde boerderij om daar hulp te vragen. Gelukkig beschikten de bewoners over een telefoon zodat Bedaux meer assistentie kon mobiliseren. Hij slaagde erin om tegen betaling de beschikking te krijgen over een paard-en-wagen, voedsel en drinken en een aantal mannen die bereid waren om de passagiers en het treinpersoneel van het meest noodzakelijke te voorzien.

Pas acht dagen later was de sneeuw in voldoende mate van het spoor verwijderd en kon de reis worden voortgezet. “Charles was in zijn nopjes met dit avontuur,” vertelde zijn broer Gaston later. (2)

2.

‘De *Duce* heeft een lange brief van Hitler ontvangen,’ schreef de Italiaanse minister van buitenlandse zaken, graaf Galeazzo Ciano op 1 januari 1941 in zijn dagboek. Wat stond er in die brief?

De *Führer* begon met een beschouwing van de algemene situatie. ‘De eigenlijke oorlog in het westen is gewonnen,’ schreef hij om zichzelf daarna meteen tegen te spreken met: ‘Maar er is nog een flinke krachtsinspanning nodig om Engeland te verpletteren.’

Hitler liet Mussolini weten dat hij nog steeds geloofde dat inzet van de *Luftwaffe* en het Duitse onderzeebootwapen voldoende gewicht in de schaal zou leggen om Engeland volledig ineen te laten storten, zoals hij het zelf verwoordde. Een laatste stormloop op de Britse eilanden zou dan voldoende zijn om definitief met de Britten af te rekenen. Over hoe die laatste stormloop er precies uit zou zien, hulde de Duitse dictator zich in nevelen. Van een invasie met grondtroepen werd in het ellenlange epistel geen gewag meer gemaakt.

Wat Frankrijk betreft toonde Hitler zich nog steeds verontwaardigd over het ontslag van Pierre Laval, de voormalige Franse minister van buitenlandse zaken en een protégé van de *Führer*. De rol die de voormalige Franse opperbevelhebber Maxime Weygand daarbij gespeeld had, kon evenmin op zijn goedkeuring rekenen. Weygand had er in zijn nieuwe functie van hoogste bestuurder en militair in Frans West-Afrika blijk van gegeven dat hij nog steeds een grote afkeer voor de Duitsers koesterde en dat hij er een voorstander van was om bij eerste gelegenheid weer de wapens tegen hen op te nemen. ‘Ook acht ik het waarschijnlijk,’ schreef Hitler daarom aan Mussolini, ‘dat er in Vichy zelfs een hele klik bestaat, die Weygands beleid goedkeurt, in elk geval

stilzwijgend. Ik geloof niet dat Pétain persoonlijk ontrouw is, maar men kan nooit weten. Dit alles vereist voortdurende waakzaamheid (...).'

Vervolgens was Spanje aan de beurt. 'Ik vrees dat Franco,' schreef Hitler, 'op het punt staat de grootste fout van zijn leven te begaan. Ik geloof dat zijn zienswijze, dat hij van de democratieën grondstoffen en graan krijgt als een soort beloning voor het feit dat hij niet aan het conflict deelneemt, uiterst naïef is. De democratieën zullen hem in het ongewisse laten tot hij de laatste korrel graan verbruikt heeft, en dan de strijd tegen hem ontketenen.'

Vanwege de weigerachtige opstelling van Franco kon volgens Hitler een dikke streep door alle plannen om Gibraltar te veroveren. 'Ik betreur dit alles,' schreef hij, 'want wij van onze kant hadden onze toebereidselen om op 10 januari de Spaanse grens over te trekken en Gibraltar begin februari aan te vallen, reeds voltooid. (...) Zodra de Straat van Gibraltar in onze handen gevallen zou zijn zou het gevaar voor een Franse ommekeer in Noord- en West-Afrika voorgoed geweken zijn.'

Maar er waren meer landen, zo schreef de *Führer*, die aarzelden om zich bij de As-mogendheden aan te sluiten. Bulgarije was er daar een van. Ondanks grote druk vanuit Berlijn om over te gaan tot ondertekening van het Driemogendhedenpact, in september 1940 gesloten tussen Duitsland, Italië en Japan, bleven het Bulgaarse staatshoofd, koning Boris, en diens regering halsstarrig weigeren. 'Oorzaak hiervan is de toenemende druk,' schreef Hitler, 'door Sovjet-Rusland uitgeoefend. Had de koning zich terstond bij ons verdrag aangesloten, dan had niemand zulk een druk op hem durven uitoefenen. Het ergste is dat die invloed de publieke opinie, die voor communistische infectie niet ongevoelig is, vergiftigt.'

Ook Joegoslavië lag nog dwars wanneer het om verregaande samenwerking ging. 'Joegoslavië,' schreef Hitler, 'is voorzichtig bezig tijd te winnen. Zijn de omstandigheden gunstig, dan bestaat de mogelijkheid dat het een non-agressiepact met ons sluit, maar voor het ogenblik ziet het ernaar uit dat het in geen geval tot het Driemogendhedenpact zal toetreden. Ik ben niet voornemens te trachten nog iets meer te verkrijgen voordat het psychologisch klimaat gunstiger is geworden door onze militaire successen.'

Over Hongarije en Roemenië toonde Hitler zich minder pessimistisch. De Duitse dictator prees de Roemeense generaal Antonescu, omdat die had gesteld dat de toekomst van zijn regime slechts gewaarborgd was wanneer Duitsland de oorlog won. 'Hieruit heeft hij,' schreef Hitler, 'duidelijke, rechtstreekse conclusies getrokken die hem in mijn achting doen stijgen.'

En over Hongarije schreef de *Führer*: ‘De houding van de Hongaren is niet minder loyaal. Sinds 13 december zijn voortdurend Duitse troepen door Hongarije getrokken in de richting van Roemenië; Hongarije en Roemenië hebben hun spoorwegnet tot mijn beschikking gesteld, zodat Duitse divisies snel kunnen worden overgebracht naar plaatsen waar pressie wordt geëxerciseerd.’

Over de aard van deze troepenverplaatsingen zei Hitler echter, tot ergernis van de Italianen, niets. ‘Ik kan thans,’ schreef Hitler, ‘niet méér zeggen over de operaties die wij voorbereiden of die nodig kunnen worden, want die plannen worden juist op dit ogenblik gemaakt en uitgewerkt.’ De Duitse dictator drong er wel bij Mussolini op aan om het front in Abessinië en Albanië te versterken omdat daardoor Griekse en Britse strijdkrachten ter plekke gebonden zouden worden.

Op steun in Libië hoefde Mussolini niet te rekenen. Hitler schreef dat het zeker drie tot vijf maanden kon duren om daarvoor de nodige troepen vrij te maken. Bovendien waren de omstandigheden in de woestijn dan door de extreem hoge temperaturen zo ongunstig dat de inzet van tanks waarschijnlijk onmogelijk werd. ‘Want als ze niet met speciale koelinstallaties zijn uitgerust,’ schreef hij, ‘kunnen zelfs de pantserwagens bij zulke temperaturen praktisch niet gebruikt worden (...).’ Kortom de Italianen in Libië waren geheel op zichzelf aangewezen.

Ten slotte besteedde Hitler ook nog twee alinea’s aan de Sovjet-Unie. Geen woord echter over de plannen voor een groot offensief. De Duitse dictator toonde zich verheugd over de goede samenwerking met Stalin en dat er, zo lang hij leefde, daarom geen gevaar bestond dat het Rode Leger de grenzen zoals die in 1939 afgesproken waren of de wederzijds afgesproken invloedssferen zou overschrijden. De Duitse troepen in het oosten waren daar uitsluitend om mogelijke conflicten op de Balkan tijdig de kop te kunnen indrukken, stelde hij. ‘Ik zou,’ schreef Hitler, ‘aan deze algemene beschouwing willen toevoegen, dat onze tegenwoordige betrekkingen met de Sovjet-Unie zeer goed zijn. Wij staan op het punt een handelsverdrag te sluiten, dat beide partijen reden tot tevredenheid geeft, en er is grote kans dat wij tussen ons nog bestaande kwesties op redelijke wijze kunnen oplossen.’

Wat waren die kwesties? Hitler noemde er twee: Finland en Istanboel. Over Finland maakte Hitler zich weinig zorgen. ‘Wat Finland betreft,’ schreef hij, ‘voorzie ik geen ernstige moeilijkheden, want wij beschouwen Finland niet als in wezen tot onze invloedssfeer behorend.’

Anders lag het met Istanboel. Omdat daar geen duidelijke afspraken met Stalin over waren gemaakt, was het niet denkbeeldig dat de Sovjetleider een poging zou doen zich van de Bosporus meester te maken. Twee maanden eerder, in november 1940, had Hitler geprobeerd daarover met volkscommissaris voor buitenlandse zaken Molotov overeenstemming te bereiken, maar dat had van Sovjetzijde geen resultaat opgeleverd. En hoewel de Duitse dictator daar feitelijk zeer verbolgen over was geweest, hield hij tegenover Mussolini de schijn op dat het allemaal wel los zou lopen. ‘Maar zelfs hier moet het,’ schreef hij, ‘met goede wil (...) mogelijk zijn tot een oplossing te komen.’ (3)

Hitler sloot zijn brief af met de opmerking dat er waarschijnlijk voor maart 1941 geen belangrijke nieuwe besluiten meer zouden worden genomen.

Hoe viel dit schrijven in Rome? Ciano schreef dat de onderhandelingen van Italië met Rusland over een handelsverdrag niet erg opschoten, omdat veel vraagstukken van fundamentele aard om een diepgaande behandeling vroegen en er daarover alleen afspraken konden worden gemaakt wanneer Duitsers en Italianen gezamenlijk optrokken. Hij vroeg de Italiaanse ambassadeur in Berlijn daarom om de Duitse minister van buitenlandse zaken, Joachim von Ribbentrop, in die zin te informeren.

Blijkbaar vond Hitler deze reactie wat mager want twee dagen later stuurde hij prins Philipp von Hessen naar Mussolini met de vraag hoe de gevoelens van de *Duce* ten opzichte van hemzelf waren, aangezien men in Duitsland de indruk had gekregen dat de vriendschap van de *Duce* wat bekoeld was. Ciano antwoordde namens Mussolini dat de dankbaarheid van de *Duce* jegens Hitler voor zijn trouw en vriendschap nooit groter was geweest dan nu het geval was. (4)

3. (kaart 1)

‘Ik geloof niet,’ schreef de Britse generaal Richard O’Connor op 1 januari 1941, ‘dat het hoofdkwartier BTE werkelijk noodzakelijk was, afgezien dan in het begin. Soms ontving ik orders van beide hoofdkwartieren, hetgeen dan tijdelijk tot moeilijkheden leidde.’

Met de BTE bedoelde O’Connor het commando *British Troops in Egypt*, dat geleid werd door generaal Henry Maitland Wilson. Tot 1 januari 1941 was de *Western Desert Force* waarover O’Connor het bevel voerde, ondergeschikt geweest aan Wilson, maar die commandostructuur bleek op zijn zachtst gezegd ondeugdelijk. Boven Wilson en O’Connor stond immers nog het *Middle East Command* van generaal Archibald Wavell en toen O’Connor in december

1940 het Italiaanse Tiende Leger uit Egypte verdreef, had hij meermaals te maken gekregen met bevelen van Wilson en Wavell die zich als tegenstrijdig bewezen. Vanaf 1 januari 1941 kwam O'Connor daarom rechtstreeks onder bevel van Wavell te staan en werd zijn *Western Desert Force* omgedoopt in 13de Legerkorps.

Na drie weken voorbereiding voelde O'Connor zich begin 1941 sterk genoeg om de aanval op Bardia te openen. De met zware verdedigingsgordels omgeven grensstad verhinderde de Britse troepen een verdere opmars in Libië en om die vlot te trekken diende dit Italiaanse weerstandsnest eerst te worden opgeruimd.

De Italiaanse garnizoenscommandant was generaal Annibale Bergonzoli die tijdens de Spaanse Burgeroorlog van zijn troepen de bijnaam 'Electrische Baard' had gekregen vanwege zijn opvallende rode baard en zijn heldhaftige optreden. De generaal had aan Mussolini beloofd dat hij Bardia tot het uiterste zou verdedigen. 'Bardia is Italiaans en blijft Italiaans', had hij de *Duce* telegrafisch laten weten.

Deze boodschap werd bepaald niet ingegeven door overmoed of de wens om indruk te maken op Mussolini. De bijna dertig kilometer lange perimeter van Bardia werd volledig omgeven door een diepe tankgracht. Daarnaast waren er mijnevelden, op geregelde afstanden geplaatste betonnen bunkers en prikkeldraadversperringen. Ondanks uitvoerige bestudering van foto's van de luchtverkenning was O'Connor er niet in geslaagd om een zwak punt in deze verdedigingsstellingen te vinden. Het betekende dat hij er zijn troepen waarschijnlijk ten koste van zware verliezen doorheen moest zien te loodsen, een uiterst hachelijke onderneming die grote risico's met zich meebracht.

O'Connor beschikte niet over een strijdmacht die hij er met veel machtsvertoon overheen kon laten walsen. De belangrijkste uitdaging was om de zware 'I' tanks op de een of andere manier over de tankgracht in de perimeter te krijgen. De Britse generaal hoopte daarin te slagen door een bataljon infanterie aan de overkant van de tankgracht een bruggenhoofd te laten vormen, zodat van daaruit door de prikkeldraadversperringen en mijnevelden een sleuf kon worden vrij gemaakt waardoor de tanks de fortificaties konden binnendringen. De eerdere inzet van de zware tanks had aangetoond dat de Italianen niet over pantserafweer beschikten om die effectief te kunnen bestrijden.

De Britse generaal kampte echter nog met andere problemen. Hij beschikte voor de aanval slechts over twee divisies, de 7de Pantserdivisie en de 6de Australische Divisie en enkele kleinere eenheden. Echter, door gebrek aan re-

serveonderdelen waren slechts 23 'I' tanks inzetbaar en de Australiërs waren bovendien nog lang niet op volle sterkte. Hun strijdmacht bestond slechts uit twee artillerieregimenten waarvan er één was uitgerust met stukken geschut uit de Wereldoorlog. Ook het pantserafweergeschut was nog ontoereikend. Met deze bescheiden krachten moesten de Australiërs de inname van Bardia bewerkstelligen, terwijl de 7de Pantserdivisie de ontsnappingsroutes naar het westen afsloot.

Omdat het daardoor zeer de vraag was of O'Connors opzet zou slagen, besloot de vindingrijke generaal in ieder geval tot een list, al was hij er niet zeker van dat de Italianen zich daardoor van de wijs zouden laten brengen.

In de nacht van 2 op 3 januari 1941 rukte de Australische infanterie op naar de uitgangsstellingen. 'Het was een pikdonkere nacht,' schreef Cornelli Barnett, 'en gemeen koud. De soldaten waren bepakt als Arabische ezeltjes: wolle ondergoed, truien, leren jasjes, overjassen, gasmaskers, honderdvijftig patronen, handgranaten en gevechtsrantsoenen voor drie dagen.'

Tegelijkertijd begonnen de zware tanks, waarvan de knalpotten waren verwijderd, net buiten de perimeter heen en weer te rijden. De ongelooflijke herrie die de tanks veroorzaakten, moest de indruk wekken dat de Britten over een enorme gepantserde aanvalsmacht beschikten en daarnaast de aandacht van de Italianen afleiden zodat ze de nadering van de Australiërs niet zouden opmerken.

Die opzet leek te slagen. Om half zes in de ochtend bereikten de Australiërs de tankgracht en meteen daarna begon de Britse artillerie de Italiaanse verdediging met granaatvuur te bestoken. Onder dekking daarvan gingen de Australiërs, die hun vuurdoop beleefden, met pijpladingen en op de Italianen veroverde ijzerscharen de prikkeldraadversperringen te lijf. Ook maakten ze honderd mijnen onschadelijk in de smalle strook waardoor de 'I' tanks moesten oprukken. Over de tankgracht werden stalen platen gelegd. Gedesoriënteerde Italianen in de bunkers gaven zich zonder veel strijd over en daardoor hadden de Australiërs binnen een uur een doorgang geforceerd die geschikt was om de zware tanks naar binnen te loodsen.

Om zeven uur 's morgens, bij het eerste vale ochtendlicht, dreunden de 'I' tanks de perimeter binnen. Italiaanse pogingen om ze buiten gevecht te stellen mislukten. Kort daarna werd het stadje ook nog beschoten door Britse oorlogsschepen die voor de kust lagen. Wat volgde was een verward gevecht binnen de perimeter, waarbij de Italianen zich onder leiding van hun dappere generaal tot het uiterste verzetten. Afleidingsaanvallen vanuit het oosten en wes-

ten, bonden voldoende Italiaanse troepen om de zware tanks de gelegenheid te geven ook de tweede verdedigingslinie te doorbreken. Intussen voerden de Britse luchtmacht en marine onophoudelijk bombardementen uit om de opmars van de Australiërs te ondersteunen.

Generaal Bergonzoli zag al na enkele uren in dat zijn positie door de verrassingsaanval hopeloos was, maar besloot tot het uiterste stand te houden. Pas tegen de avond, toen het donker begon te worden, luwden de gevechten. Achtduizend Italianen waren tegen die tijd al krijgsgevangen gemaakt.

De volgende ochtend, op zaterdag 4 januari 1941, werd een complete Australische brigade in de strijd geworpen. Voorafgegaan door zes zware tanks stootten ze door tot de kust, waardoor de Italiaanse perimeter in tweeën werd gesplitst. ‘De vesting Bardia,’ schreef Cornelli Barnett, ‘viel met het kerkend geweld van een omgevallen boom.’

En zo was het. De rest van de Italiaanse tegenstand verpulverde binnen enkele uren tot er vrijwel niets meer van over was. Door de snelle opmars was de buit groot. De Australiërs kregen het waterleidingbedrijf, dat vierhonderd ton water per dag kon produceren, onbeschadigd in handen, evenals de waterinstallaties. Ook werden grote hoeveelheden prosecco buitgemaakt. De Australiërs vierden de overwinning door hun noodrantsoenen ermee weg te spoelen.

Een dag later werd het laatste Italiaanse verzet opgeruimd. De ‘Electrische Baard’ deed zijn naam eer aan. Zijn troepen tot het laatst aansporend om stand te houden, vluchtte hij ’s nachts te voet naar Tobroek, een afstand van 120 kilometer. Over de kustweg zag hij de voorhoede van de Britse 7de Pantserdivisie in dezelfde richting oprukken. O’Connor, die wist dat je een dergelijk momentum niet moest verspelen, zette, gesteund door generaal Wavell, zijn opmars naar het westen, dieper Libië in, onverwijld voort. De voortstrompelende Italiaanse generaal kon er slechts naar kijken, maar was niet meer in staat om de Britten ook nog maar een strobreed in de weg te leggen. (5)

4.

Victor Klemperer was een Duits-Joodse filoloog en professor aan de universiteit van Dresden. In 1935 werd hij ontslagen op grond van het *Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtums*, een van de rassenwetten van Neurenberg, waarna hij zich richtte op het schrijven van een geschiedenis van de Franse literatuur in de achttiende eeuw. Toen Joden ook de toegang tot bibliotheken en abonnementen op kranten en tijdschriften werden ontzegd, richtte

hij zich in toenemende mate op het bijhouden van een dagboek. De losse pagina's van dit dagboek werden regelmatig door zijn vrouw bij een vriendin afgeleverd, die ze vervolgens verstopte, want de Joden stonden onder streng toezicht wat onder meer inhield dat *Gestapo* ieder moment een inval kon doen.

In het dagboek beschreef Klemperer de toenemende druk van de nazi's op de Joden vanaf 1933. Naast de steeds stringenter maatregelen van de nazipartij kreeg Klemperer ook te maken met pesterijen van de gemeente Dresden, waarvan het bestuur inmiddels genazificeerd was. Zo werden hem voortdurend nieuwe heffingen opgelegd en werd hij gedwongen om zijn tuin tegen hoge kosten op te knappen, omdat die er ontsierend uit zou zien. Ook moest hij om een onbeduidend vergrijp, waar een ander een boete voor zou hebben gekregen, acht dagen de gevangenis in. Hij beschreef hoe men hem tegemoet trad: sommige ambtenaren schaamden zich ervoor dat ze een medeburger het leven zo zuur moesten maken, maar anderen gedroegen zich onbeschoft en stonden al duidelijk onder de invloed van het door de partij gepropageerde antisemitisme.

Klemperer en zijn vrouw leefden vooral na de *Kristallnacht* in november 1938 in een steeds donkerder wordend schemergebied, omdat ze langzaam maar onverbiddelijk van het maatschappelijk verkeer werden buitengesloten. Dat leidde tot een wurgende onzekerheid over hun verdere lot, dat voor een belangrijk deel afhankelijk leek te worden van de willekeur van de instanties. Joden konden zomaar uit huis worden gezet, bijvoorbeeld wanneer een of andere partijprominent daar een begerig oog op liet vallen, of ze verdwenen simpelweg met onbekende bestemming, wat meestal inhield dat ze in een van de concentratiekampen terecht kwamen.

In mei 1940 moesten Victor en zijn vrouw Eva hun woning verlaten en betrokken ze een *Judenhaus*: een woning uit Joods bezit met uitsluitend Joodse bewoners. (6)

Klemperer beschreef indringend in zijn dagboek wat voor impact de gedwongen verhuizing had. Zijn vrouw en hij leden enorm onder de stress die het veroorzaakte. Klemperer kampte zelf bijvoorbeeld met een flinke angina en hartproblemen. 'Heel treurige dagen,' schreef hij, 'en mijn hart bezorgt me zoveel ellende dat ik geen plannen voor de lange termijn meer maak.'

Ze kregen twee kamers toegewezen in een woning aan de Casper-David-Friedrich-Strasse in Dresden. De laatste twee weken voor hun verhuizing kwamen vrijwel dagelijks de nieuwe bewoners over de vloer, die zich weliswaar correct gedroegen, maar meteen al begonnen aan een ingrijpende verbouwing.

Ook de door Eva met veel geduld en liefde aangelegde tuin ging volledig op de schop. De kosten van de verhuizing moesten de Klemperers uit eigen zak betalen, alles bij elkaar ruim vierhonderd mark, geld wat ze niet hadden en dat ze voor een deel leenden bij een kennis.

Naarmate de dag van de verhuizing dichterbij kwam, nam de onrust toe. Drie dagen ervoor schreef Klemperer: ‘Sinds vrijdag helemaal in de greep van de chaos van de verhuizing waarbij ik zelf actiever betrokken ben dan ik ooit eerder was. Het gaat vooral om het afstoten van alle overvloedige ballast. Een klein beetje kan mee en de rest moet opgeslagen worden. (...) We zijn allebei door het verloop van de gebeurtenissen uiterst gedgeprimeerd. Het vernietigt onze toekomst. Eva, alleen al door al het werk overbelast, is de afgelopen dagen volledig ingestort. Ik heb zelf veel last van mijn hart en blaas. (...) De ongesorteerde maar zeker waardevolle postzegelverzameling gaat naar Anne-marie, samen met een wasmand vol manuscripten. Mocht me iets overkomen, dan gaat het naar de Dresdener Staatsbibliothek. (..) De belangrijkste bezigheid in deze dagen is verbranden, verbranden, urenlang verbranden: brieven en stapels manuscripten. Het slaat op de ogen want elk blaadje moet apart in het vuur gegooid worden, omdat de stapels anders alleen aan de rand in rook opgaan.’

Terwijl de nieuwe bewoners het hek om de tuin sloopten, vertrokken de Klemperers naar hun nieuwe behuizing, een mooi in het groen gelegen villa, maar propvol met mensen waarmee ze hun lot moesten zien te delen.

‘Zo is ons hele bestaan plotseling op zijn kop gezet,’ schreef Klemperer. ‘Maar het is nog volstrekt onduidelijk of we hier een dragelijk nieuw bestaan kunnen opbouwen. (...) De middag is voorbij en aan de overkant van de straat worden in de slaapkamers de eerste lampen ontstoken, terwijl het hier een jungle is. Serviesgoed op mijn bureau, de piano volgeladen, kisten etc. overal op de grond. Het zal nog zeker twee of drie dagen zo blijven.’ En vijf dagen later: ‘Een klein beetje orde in de chaos, maar nog steeds rommel en rusteloosheid. Onmogelijk om daar zelf iets aan te doen. De verschrikkelijk beperkte ruimte vraagt eeuwig om opruimen, afwassen (...). Een heel onregelmatig bestaan, veel vertwijfeling. Eva is veel flinker dan ik.’ (7)

De Klemperers kregen ten slotte toch weer wat greep op hun nieuwe bestaan. Ze maakten in de zomer lange wandelingen en Victor pakte voorzichtig zijn werk weer op. Aan het eind van het jaar stelde hij vast: ‘Langzaam maar zeker weer wat moed gekregen.’ Maar vergeleken met een jaar eerder was hun leven er een stuk moeilijker op geworden. Het met heel veel mensen dicht op

elkaar wonen, bracht spanning en ergernis met zich mee, zeker toen de winter aanbrak en het weer ze dwong om het grootste deel van de dag binnen te blijven..

Op 5 januari 1941 schreef Victor Klemperer bijvoorbeeld in zijn dagboek: ‘Gisteren op theevisite, echte thee, bij de Reichenbachs. De etage moet eens een comfortabele woning zijn geweest; nu zijn er een half dozijn Joodse families gehuisvest. De keuken is op de gang. De Reichenbachs hebben twee vertrekken, een als woonkamer en een als bijkeuken. In beide vertrekken olieverfschilderijen, handgeweven tapijten, bronswerken, kostbare meubels, de man had als advocaat een goede positie, maar leeft nu in armoede als ambtenaar bij de joodse gemeente. Heeft in het concentratiekamp gezeten, ook zijn vrouw zat gevangen. In elk vertrek staat een sofa waarop ze apart van elkaar slapen. Uit een naastgelegen vertrek klonk een luide mannenstem die Hebreeuwse gebeden opzei. Dat ging zo de hele dag, het was blijkbaar een vroom oudje. “Als het hem troost schenkt...” Reichenbach vertelde over het laatste nieuws. Vanaf 1.1. een nieuwe jodenbelasting: 15 procent van het inkomen. Daarmee krimpen mijn 400 naar 340 Mark. Ik neem me steeds weer voor om me over geld geen zorgen te maken. Het gaat immers steeds slechter en dat niet alleen voor de Joden. Opnieuw kou met veel sneeuw.’ (8)

5. (kaart 1)

‘Vanaf 4 uur gistermiddag heeft het radiostation van Bardia al gezwegen,’ schreef graaf Ciano op zondag 5 januari 1941 in zijn dagboek. ‘De Engelse legerberichten vormen nu nog onze enige bron van informatie. Onze troepen hebben slechts kort tegenstand geboden, het was met een paar uur afgelopen. En toch was er geen gebrek aan wapens. We hadden alleen al vierhonderddertig kanonnen. Waarom heeft de strijd niet langer geduurd? Is er nog steeds sprake van een vlo tegenover een olifant?’

Ciano refereerde hiermee aan een uitspraak van de garnizoenscommandant, generaal Bergonzoli, die eerder deze vergelijking had gemaakt. Mussolini was in ieder geval in alle staten. “Een merkwaardige vlo,” riep hij, “die tussen Sidi Barrani, Bardia en Tobroek meer dan duizend kanonnen tot zijn beschikking had. Op een goede dag zal ik de Italianen de hele waarheid vertellen. Zij zijn al door te veel leugens om de tuin geleid!”

De Italiaanse dictator kon zich blijkbaar nog steeds niet voorstellen dat de Italiaanse olifant zich door een vlo op de vlucht had laten jagen. Ook hij was blijkbaar in de Britse val getrapt waarbij met opblaastanks en uit hout opge-

trokken nep geschutstellingen de indruk werd gewekt dat zich in Egypte een gigantische strijdmacht had verzameld, in plaats van de zeer bescheiden middelen waarmee generaal O'Connor erin geslaagd was om een aanzienlijk sterkere Italiaanse troepenmacht te overweldigen. “Dit is een stortbad,” zei Mussolini tegen Ciano, “en het zal minstens een week duren voordat het volk ervan zal zijn bekomen.”

De rampzalige ontwikkelingen in Libië plaatsten wel opnieuw het inroepen van de steun van Hitler op de agenda. De Italiaanse koning Victor Emanuel III, die zich eveneens uiterst bezorgd toonde over de situatie, stond daar echter ronduit afwijzend tegenover. Toen Ciano hem op maandag 6 januari 1941 over een dergelijk voorstel consulteerde, zei de vorst op Hitler doelend: “Hij is een Duitser, net als alle andere en hij zal Italië alleen maar helpen, wanneer daar voor hem woekerwinst mee te behalen is. Ik geloof ook niet dat Hitler de macht heeft om te doen wat hij wil. De militairen hebben in Duitsland een grote invloed en zelfs Bismarck, die toch een goed verstand had, moest zich daaraan onderwerpen.”

De koning vond ook dat Mussolini zich door zijn generaals een veel te grote broek had laten aanmeten. “Al veel te lang,” zei hij tegen Ciano, “zien wij in Italië onze uilen voor valken aan, maar toch valt er niets te veranderen aan het feit dat een uil een uil blijft. Op die manier zijn onze kleine en nauwelijks bewapende divisies ook alleen maar in naam divisies.” (9)

Ook zonder dat de Italianen daarom vroegen, besloten de Duitsers hen echter de helpende hand toe te steken. Eigenbelang speelde daarbij, zoals de Italiaanse koning terecht had opgemerkt, waarschijnlijk de hoofdrol. In Berlijn werden berichten over de laatste ontwikkelingen in Libië met grote zorg ontvangen, maar niet omdat men mededogen voelde voor de benarde situatie waarin hun Italiaanse bondgenoot zich bevond. Hitler en consorten besloten veel eerder tot steun omdat de zuidelijke flank van de As-mogendheden zó ernstig verzwakt dreigde te raken dat het offensief tegen de Sovjet-Unie er nadelig door beïnvloed kon worden.

Het overbrengen van enkele eskaders van de *Luftwaffe* naar Italië had echter geen invloed op het verloop van de strijd in Libië. Daar hadden de Britten inmiddels acht Italiaanse divisies vernietigd, zeventigduizend krijgsgevangenen gemaakt en Bardia, de belangrijkste vesting die de toegang tot Cyrenaika, de oostelijkste provincie, moest bewaken, uit de weg geruimd. Daarmee was de strijd echter nog geenszins beslist. Een Italiaanse troepenmacht van tachtigduizend man met negenhonderd stukken geschut lag verderop en in Tripoli-

tanië, de noordwestelijke provincie, lagen nog eens negentigduizend man met vijfhonderd stukken geschut. Kon O'Connor met zijn bescheiden krachten van twee divisies daar met succes tegen optreden?

Alles wees er eigenlijk op dat een verdere Britse opmars uiterst riskant was. Wanneer de Italianen erin slaagden hun numerieke overwicht op de juiste manier uit te buiten, hadden O'Connor en Wavell een probleem. Ook waren de aanvoerlijnen inmiddels zo opgerekt dat het 13de Legerkorps kampte met een tekort aan reservemateriaal en onderdelen, waardoor de onvermijdelijke slijtage die de tanks in de woestijn opliepen, onvoldoende hersteld kon worden. Er viel dus veel voor te zeggen om het bij dit succes te laten en de gevechten af te breken.

Ook voor de opperbevelhebber in het Midden-Oosten, generaal Wavell was dit een aantrekkelijke optie. In tegenstelling tot O'Connor, die slechts een miniem deel van het gigantische operatietoneel waarover Wavell het bevel voerde bestierde, stond de Britse opperbevelhebber voor veel meer uitdagingen dan uitsluitend het verslaan van de Italianen in Libië. Vanuit Londen, waar een door de successen overmoedig geraakte Britse premier zich verloor in groot-schalige operaties om met een aantal ferme slagen de hele zuidelijke flank van de As-mogendheden overhoop te gooien, werd Wavell overstroomd met opdrachten die het uiterste van de Britse strijdkrachten zouden vergen als ze allemaal werden gehonoreerd. Het hele Oost-Afrikaanse rijk van de Italianen moest worden opgeruimd, aan de toenemende dreiging die door Vichy-Frankrijk vanuit Syrië en Libanon op de noordelijke flank in Palestina en Irak werd uitgeoefend moest het hoofd worden geboden en dan dienden ook nog de Grieken te worden gesteund om een Duits offensief vanuit Bulgarije te kunnen weerstaan.

Misschien moet Churchill zelf ook wel hebben beseft dat hij Wavell een te zware last op de schouders legde, want op dezelfde dag dat Bardia viel, liet hij de generaal weten dat het offensief in Libië uitsluitend nog moest worden voortgezet om de westelijke flank van het strijdtoneel te beschermen en zich niet verder dan tot Benghazi uit mocht strekken. Binnen een maand moesten de belangrijkste strijdkrachten in Libië en Egypte dan naar Griekenland worden overgebracht met de bedoeling daar een sterke Britse expeditionaire macht te vormen. Met dit alles pleitte Churchill er eigenlijk voor om de opmars in Libië te staken en de daar aanwezige troepen uitsluitend nog in te zetten op de verdediging van het veroverde gebied.

Maar O'Connor was er de man niet naar om het zwaar bevochten initiatief zomaar uit handen te geven. Verderop langs de kustweg lonkte Tobroek, een belangrijke haven, volgestouwd met oorlogsmaterieel, proviand en brandstof. Met de goedkeuring van Wavell besloot hij daarom het offensief voort te zetten. Op dinsdag 6 januari 1941 trokken drie brigades van het 13de Legerkorps naar Tobroek en omsingelden de havenstad. O'Connor ging daar onmiddellijk aan de slag om een plan te bedenken waarmee hij de stad op de Italianen kon veroveren.

Op datzelfde moment vloog Wavell naar Athene om daar met de Griekse regering en luchtmaarschalk Arthur Longmore te overleggen of militaire steun nodig was en, mochten de Grieken daarmee instemmen, hoe de Britse strijdkrachten dan het best konden worden ontplooid. (10)

6.

Kort na het middaguur op maandag 6 januari 1941 bevestigde de Amerikaanse president Franklin D. Roosevelt zijn beenbeugels op hun plaats en beklom het podium van de grote commissiezaal van het Huis van Afgevaardigden om zijn achtste *State of the Union* uit te spreken. Aan de hoefijzervormige conferentietafel waren drieëntwintig leden van de Commissie voor Buitenlandse Zaken aangeschoven. Net herkozen voor een historische derde termijn, was de president inmiddels een doorgewinterde leider. Op die koude winterdag in 1941 was hij misschien wel de meest ervaren en belangrijkste staatsman ter wereld. En die wereld viel uit elkaar. De nazi's hadden Oostenrijk, Tsjechoslowakije, Polen, de Lage Landen en Frankrijk opgeslokt, de Italianen hadden Ethiopië, Egypte en Griekenland aangevallen en de Japanners waren China en Frans Indochina binnengevallen en hadden de veroverde gebieden op grote schaal geplunderd en aan een meedogenloos regime onderworpen.

In september 1940 hadden de Duitsers, Italianen en Japanners bovendien het Driemogendhedenpact ondertekend, waarin ze elkaar steun beloofden bij het vestigen van een nieuwe orde. Groot-Brittannië, een laatste verdedigingslinie tegen het totalitarisme in Europa, had standgehouden tijdens maanden van Duitse bombardementen en U-bootaanvallen, maar was nu uitgeput, slecht bewapend en financieel nagenoeg failliet. De president wilde de Britten graag de helpende hand toesteken, maar de isolationisten waren daar fel op tegen. Roosevelt hoopte met zijn toespraak de geesten rijp te maken voor steun die verder ging dan het simpelweg verkopen van wapens en levensmiddelen, omdat de Britse schatkist nagenoeg leeg was.

Op dit mogelijke kantelpunt in de wereldgeschiedenis wist Roosevelt dat hij bij zijn achtste *State of the Union* al zijn retorische gaven moest aanwenden om het tij te keren. Hij had daaraan voorafgaand eerst vijf pagina's met aantekeningen gedicteerd, een ontwerp van het ministerie van Buitenlandse Zaken verworpen en een beroep gedaan op een team van naaste adviseurs - Harry Hopkins, Sam Rosenman en Robert Sherwood - om hem te helpen de juiste woorden en vorm te vinden. Het team was tijdens de kerstvakantie van 1940 al bijeengekomen en stelde uiteindelijk zeven conceptversies op. De grootste uitdaging was opnieuw om met een pakkend slot te komen. Roosevelt koos voor een gewaagd experiment. Twee dagen voor de *State of the Union* had Roosevelt zijn adviseurs laten zien wat hij van plan was.

“We wachtten, terwijl hij ver naar achteren leunde in zijn draaistoel met zijn blik op het plafond,” herinnerde Rosenman zich later. “Het was een lange pauze - zo lang dat het ongemakkelijk begon te worden.” Op dat moment leunde Roosevelt naar voren en begon langzaam en weloverwogen de regels te spreken die het *Four Freedoms*-gedeelte van zijn toespraak vormden, in bijna volledige en definitieve vorm. “De woorden leken van zijn tong te rollen,” verklaarde Rosenman, “alsof hij ze vele malen voor zichzelf had gerepeteerd.”

Op deze koude maandagmiddag was het moment gekomen om dit experiment daadwerkelijk uit te voeren. De spanning in de zaal was bijna tastbaar.

“Als uw president,” begon Roosevelt zijn toespraak, terwijl zijn adviseurs en toehoorders gespannen toekeken, “en bij het uitvoeren van mijn grondwettelijke plicht om het Congres informatie te geven over de toestand van de Unie, vind ik het helaas noodzakelijk om te melden dat de toekomst en de veiligheid van ons land en van onze democratie voor een belangrijk deel afhankelijk zijn geworden van gebeurtenissen ver buiten onze grenzen. De gewapende verdediging van de democratie wordt nu dapper gevoerd op vier continenten. Als die verdediging faalt, zal de hele bevolking en zullen alle hulpbronnen van Europa, Azië, Afrika en Australië worden gedomineerd door de veroveraars. Laten we daarbij niet vergeten dat het totaal van die bevolkingsgroepen en hun hulpbronnen op die vier continenten veel groter is dan de bevolking en de hulpbronnen van het hele westelijk halfrond - vele malen groter zelfs.”

Na deze inleidende woorden kwam de president ter zake. Hij vroeg het Congres om met spoed de Amerikaanse wapenproductie op te voeren en te financieren. Hij vroeg in dezelfde toespraak ook om zijn Lend-Lease-plan te steunen zodat de Britten en andere geallieerden gemakkelijk de beschikking

konden krijgen over Amerikaanse vliegtuigen, schepen, tanks en munitie zonder ze daarvoor te laten betalen. Hoe dat diende te gebeuren schetste Roosevelt in enkele sobere woorden: de Verenigde Staten bleven eigenaar van al het militaire materieel, maar leenden het slechts voor de duur van de oorlog uit aan landen die het dringend nodig hadden. Met isolationisten en figuren die nog geloofden dat met de dictators in Europa over vrede onderhandeld kon worden, rekende hij resoluut af.

“Geen enkele realistisch denkende Amerikaan,” zei hij, “kan van vrede met een dictator voordeel verwachten of terugkeer naar echte onafhankelijkheid, wereldomvattende ontwapening, vrijheid van meningsuiting, vrijheid van religie - of ook maar iets anders goeds. Zo'n vrede zou geen veiligheid brengen voor ons of voor onze naasten. Degenen die essentiële vrijheden opgeven om een beetje tijdelijke veiligheid te kopen, verdienen noch vrijheid noch veiligheid.”

Het bleef doodstil nadat de president deze woorden had uitgesproken. Vastberaden vervolgde hij: “Als natie mogen we trots zijn op het feit dat we zachtvaardig zijn. Maar we kunnen het ons niet veroorloven om zachtvaardig te handelen. We moeten altijd op onze hoede zijn voor degenen die met veel barbarie het isme van de verzoening prediken. We moeten extra op onze hoede zijn voor die kleine groep egoïsten die het liefst de vleugels van de Amerikaanse adelaar zouden knippen om er hun eigen nest mee te bedekken.”

Roosevelt ging nog een stap verder door te stellen dat hij diep verontrust was over het vooruitzicht Amerikaanse soldaten op vreemde bodem te laten vechten maar dat er heel veel op het spel stond wanneer dat niet gebeurde.

Daarmee kwam hij aan het slot van zijn toespraak. Zoals hij had ingestudeerd, leunde hij eerst tergend lang zwijgend achterover, om dan precies op het goede moment, net voor het ongemak al te overheersend zou worden, naar voren te buigen en te beginnen aan de apotheose. Zonder veel omhaal stelde hij dat de vier belangrijkste vrijheden overal ter wereld zouden moeten gelden en wel vrijheid van meningsuiting, vrijheid van religie, vrijheid van angst en vrijheid van gebrek. Hij stelde een brede 'morele orde' voor die het individu zou beschermen, maar de massa's zou inspireren - en zo machtiger zou blijken dan de militaristische 'nieuwe orde' die de As-mogendheden aan de wereld probeerden op te leggen. “Vrijheid,” zei Roosevelt, “betekent de acceptatie van mensenrechten overal ter wereld. We weten dat duurzame vrede niet kan worden gekocht ten koste van de vrijheid van andere mensen.”

Het waren de laatste woorden van zijn toespraak. Zichtbaar vermoeid leunde de president achterover. Nu was het wachten op de reacties. (11)

7. (kaart 1)

Op 7 januari 1941 had generaal O'Connor met zijn 13de Legerkorps de Italiaanse vesting Tobroek geheel ingesloten. Voor generaal Wavell, de commandant over alle Britse troepen in Afrika en het Midden-Oosten, zorgde dit succes opnieuw voor een strategisch probleem. Moest de aanval worden voortgezet of dienden andere campagnes voorrang te krijgen? De campagne van O'Connor was weliswaar onverwacht succesvol verlopen en nodigde uit tot een verdere opmars, maar in Cyrenaika, de oostelijke provincie van Libië, lag nog een Italiaanse strijdmacht van tachtigduizend man met honderden stukken geschut en verderop in Tripolitanië lagen nog eens negentigduizend man. Bovendien waren de aanvoerlijnen van O'Connor tot het uiterste opgerekt.

Toch hoefde Wavell niet lang te aarzelen. Hij wist, net als O'Connor, dat je een eenmaal verworven initiatief niet lichtvaardig uit handen moest geven en de verovering van Tobroek zou niet alleen de Britse logistieke problemen oplossen omdat het over uitgebreide haveninstallaties beschikte, maar het zou ook de Britse positie in Noord-Afrika aanzienlijk versterken.

Dit besluit stond echter lijnrecht tegenover de strategie waar het Britse oorlogskabinet op aanstuurde. Vooral Churchill was zeer begaan met het lot van de Grieken en bezorgd over de Duitse troepenconcentraties in Roemenië. Die konden van alles betekenen, maar het was zeker niet denkbeeldig dat Hitler de Italianen te hulp schoot om hen uit hun benarde positie in Albanië te bevrijden. En voor het geval de Duitsers Turkije wilden aanvallen om controle te krijgen over de Bosporus wilde Churchill ook de Turken de helpende hand kunnen toesteken. Daaraan zouden ook de troepen van O'Connor moeten meedoen.

Twee dagen na de val van Bardia schreef de Britse premier al aan de *Joint Chiefs of Staff*: 'Ofschoon wij misschien door geluk en durf op betrekkelijk gemakkelijke wijze hoogst aantrekkelijke successen langs de Libische kust kunnen behalen, moeten we ons het ontzaglijke belang, het Griekse front over-eind te houden, elk uur van de dag indachtig zijn.' (12)

Vier dagen later was Churchill nog stilliger. Aan generaal Wavell schreef hij: 'Wij beschikken over een grote hoeveelheid gedetailleerde berichten waaruit blijkt, dat voor het eind van de maand een grootscheepse beweging via Bulgarije naar de Griekse grens, met Saloniki als waarschijnlijk doel, zal beginnen. Vijandelijke strijdkrachten, bij bovengenoemde invasie in te zetten,

zouden niet omvangrijk zijn, maar van levensgevaarlijke kwaliteit. (...) Deze strijdmacht kan, als ze niet tot staan wordt gebracht, in Griekenland precies dezelfde rol spelen als bij de doorbraak van het Duitse leger bij Sedan het geval was. Alle Griekse divisies in Albanië zullen er de fatale gevolgen van ondervinden.'

De Britse premier liet aan Wavell weten dat aan de inname van Tobroek weliswaar nog prioriteit moest worden gegeven, maar dat daarna alle aandacht naar Griekenland diende uit te gaan. (13)

Wavell waagde het echter, niet voor het eerst, om de zienswijze van Churchill in twijfel te trekken. Hij liet de premier weten dat de Duitse troepenverplaatsingen naar en in Roemenië ook uitsluitend de bedoeling konden hebben om Britse troepen uit Libië weg te lokken, zodat de druk op de Italianen daar zou afnemen. Voordat ook dit verschil van mening tussen de generaal en de premier verder kon escaleren, kwam de Griekse regering Wavell te hulp. Ze weigerde om Britse troepen tot Saloniki toe te laten, omdat toestemming daarvoor een Duitse aanval op Griekenland, zo stelde ze, onafwendbaar zou maken. Balancerend op het smalle koord van de betrekkingen met beide grootmachten koos de Griekse premier Ionnas Metaxas voor een behoedzame aanpak in de hoop dat zijn land daardoor niet in het oorlogsgeweld tussen Britten en Duitsers zou worden fijngemalen. En met de weigering van de Griekse regering, kon Wavell voorlopig weer prioriteit geven aan Libië.

Daar bereidde generaal O'Connor de slotaanval op het geheel ingesloten Tobroek voor. Geteisterd door aanhoudende zandstormen bekeek hij de laatste inlichtingenrapporten over de Italiaanse vesting. Het stadje zelf stelde niet veel voor. Rond de haven lagen wat verspreide gebouwen op een verder open, naar zee aflopende kale vlakte. Een hotel, een restaurant en wat winkels vormden de kern. Enkele slecht verzorgde palmen waren de enige begroeiing. Zowel naar het oosten als het westen strekte zich een kale zandvlakte uit, waarop de bij vlagen stormachtige wind vrij spel had. In deze zandwoestenij was door de Italianen een zestig kilometer lange perimeter van versterkingen aangelegd: een onvoltooide tankgracht, prikkeldraadversperringen en betonnen bunkers waren de belangrijkste bestanddelen. Tussen deze hindernissen waren op grote schaal mijnen gelegd.

O'Connor beseftte heel goed dat de tijd niet in zijn voordeel werkte. Uit de inlichtingenrapporten bleek dat de Italianen bezig waren om via Tripoli vier nieuwe divisies en eenheden tanks aan te voeren, waarschijnlijk met de bedoeling om de Britse omsingeling van Tobroek te doorbreken. Haast was dus ge-

boden. Daarnaast hing de dreigende situatie in Griekenland hem nog boven het hoofd. Wavell had al luchtstrijdkrachten aan Libië onttrokken voor een inzet in Griekenland en wanneer de situatie daar escaleerde, zou van een aanval op Tobroek waarschijnlijk helemaal niets meer terecht komen. Daarom besloot O'Connor alvast een aanvalsdatum te prikken, hoewel hij nog geen vastomlijnd plan had voor de inname van het havenstadje.

Aanvankelijk stelde hij 20 januari 1941 voor, maar toen zijn belangrijkste ondercommandanten om uitstel vroegen vanwege de aanslag die de onbarmhartige omstandigheden op het zware materieel zoals de tanks hadden gedaan, besloot O'Connor een dag later met het offensief te beginnen en wel op dinsdag 21 januari 1941. (14)

8.

In Berlijn werd de Britse opmars in Libië met argusogen gevolgd, zeker toen bleek dat ook Tobroek bedreigd werd. Een dergelijke catastrofe op zo korte termijn had men niet verwacht en daarom gingen alle alarmbellen er af. Op woensdag 8 januari 1941 ontbood Hitler op de met een dikke laag sneeuw bedekte Berghof in de Beierse Alpen zijn belangrijkste militaire bevelhebbers. Een dag eerder had de Duitse dictator al via de telefoon aan generaal Alfred Jodl in Berlijn opdracht gegeven om aan de Italiaanse legerleiding te vragen of het gewenst was om twee formaties duikbommenwerpers en een aantal torpedobootjagers naar Tripoli over te brengen. Verder moesten met medewerking van de Vichy-regering Franse luchtdoelbatterijen naar Libië worden gezonden. Pétain moest over de ware aard van de bestemming van deze batterijen in het ongewisse worden gelaten; hem diende te worden wijs gemaakt dat het geschut nodig was voor de bezette gebieden.

Maar het belangrijkste wat Hitler in het telefoongesprek met Jodl aangaf was dat dit aanbod aan de Italianen moest worden gedaan als mogelijke voorbereiding op de inzet van Duitse troepen in Albanië en Libië. Het onderschreef de ernst van de situatie en de zorgen daarover aan Duitse zijde. (15)

Voor de opperbevelhebbers van landmacht en marine, Göring stuurde zijn chef-staf, generaal Hans Jeschonnek naar de bijeenkomst, hield hij op 8 januari 1941 dit voornemen verborgen. Hitler maakte op die dag een opgeruimde indruk, hoewel hij zich over de situatie in Afrika ongerust toonde.

“Het belangrijkste doel van deze bijeenkomst,” zei hij, “is een discussie over de operaties op de Balkan en in Libië.” Daarna gaf hij ter inleiding een samenvatting van de situatie zoals die op dat moment was.

‘De *Führer* is van mening,’ noteerde *Grossadmiral* Raeder, ‘dat het voor de afloop van de oorlog van vitaal belang is dat Italië niet ineens stort, maar een loyaal lid van de As blijft. De *Duce* is sterk voor de As. Maar aan de andere kant zijn de militaire en politieke top niet erg voor de As en op dit gebied niet erg betrouwbaar. Graaf Ciano is vanuit fascistische en militaire hoek zwaar bekritiseerd. De *Führer* gelooft echter niet dat Ciano in de huidige situatie tegen samenwerking met Duitsland is.’

Hitler liet zijn gehoor vervolgens weten dat hij van plan was om zich tegenover de Italianen niet al te veeleisend op te stellen, omdat een dergelijke houding Mussolini mogelijk tegen de haren in zou strijken. Hij stelde dat het stellen van te veel eisen zich namelijk ook wel eens tegen hen kon keren: het zou Mussolini er wellicht toe brengen om eveneens eisen te stellen, bijvoorbeeld inzage in de Duitse operationele plannen. Hij wantrouwde de Italiaanse koninklijke familie en verdacht die er zelfs van om geheime informatie door te spelen aan de Britten.

Daarna ging hij dieper in op de situatie op de diverse strijdtonelen. Wat Noord-Afrika betreft was hij vastbesloten om te voorkomen dat Italië dat gebied zou verliezen; het zou waarschijnlijk desastreus zijn voor het moreel van de Italiaanse bevolking. Anderzijds waren de mogelijkheden voor Duitse steun beperkt. De havencapaciteit in Libië was ontoereikend en momenteel voor het overgrote deel nodig voor de bevoorrading van de Italiaanse troepen. Toch was hij vastbesloten om de Italianen te hulp te schieten, hoewel het heropenen van een offensief gericht op Egypte en het Suezkanaal in de huidige situatie onmogelijk was. Het zou waarschijnlijk wel tot de volgende winter duren voor dergelijke acties opnieuw in overweging konden worden genomen. In Italië lagen twintig Duitse stoomschepen gereed om Duits materieel naar Libië over te brengen. De troepen zouden met vliegtuigen worden aangevoerd.

Daarna ging Hitler nader in op de toestand op de Balkan. ‘De Italiaanse posities in Albanië,’ noteerde Raeder, ‘moeten behouden worden. Voorkomen moet worden dat de Grieken een deel van hun troepen zouden kunnen inzetten tegen Bulgarije. De *Führer* geeft opdracht om daar voldoende mankracht voor beschikbaar te stellen. (...) De *Führer* verklaart dat hij de inzet van deze troepen met de *Duce* wil bespreken en afspraken wil maken over de bevelvoering.’

Vervolgens kwam operatie Marita, een offensief vanuit Bulgarije gericht op Griekenland, ter sprake. Aan de Bulgaarse regering moest worden gevraagd of ze bereid was om Duitse troepen op haar grondgebied te stationeren. Ze zouden vanuit Roemenië worden bevoorrad en daarom geen belasting vor-

men voor de Bulgaarse economie. Sterker nog, als de Bulgaren instemden zou er extra voedsel voor de bevolking beschikbaar worden gesteld. Omdat er maar één brug over de Donau geschikt was voor het overzetten van zwaar materieel kon een deel van de troepen de bevroren rivier oversteken. Uiterlijk 26 maart 1941 moest alles klaar zijn voor een invasie van Griekenland.

Hitler schakelde daarna over op de positie van Vichy-Frankrijk. Vooral de Franse vloot in Toulon baarde hem zorgen. Pogingen van de Franse regering om de oorlogsschepen naar elders over te brengen moesten met alle mogelijke middelen worden voorkomen. Mocht dat toch dreigen, dan diende operatie Attila, dat wil zeggen de volledige bezetting van Vichy-Frankrijk, met de grootst mogelijke spoed worden uitgevoerd.

Veldmaarschalk Walther von Brauchitsch onderbrak Hitler hier met de vraag of, gezien de geplande operaties in Libië, op de Balkan en mogelijk in Frankrijk, de operaties Felix, de bezetting van Gibraltar, en *Seelöwe*, de invasie van Engeland, voorlopig op een laag pitje zouden komen te staan. Hitler knikte instemmend.

Daarna ging de *Führer* dieper in op de algemene situatie. De Duitse dictator stelde dat Duitsland er economisch veel beter voor stond dan de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Qua wapens en grondstoffen was Europa meer dan opgewassen tegen deze twee landen. Hij benadrukte bijvoorbeeld het belang van Noorwegen, maar was minder optimistisch over de relatie met Vichy-Frankrijk. Voor generaal Maxime Weygand, die de Franse bezittingen in Noord-Afrika bestuurde, had hij geen goed woord over. Hij beschouwde de man als volkomen onbetrouwbaar en gevaarlijk. Hij moest goed in de gaten gehouden worden. Wat Franco betreft zat er nog geen schot in een spoedige bezetting van Gibraltar. Ondanks het feit dat hij het noodlijdende land een miljoen ton graan had aangeboden bleef de *Caudillo* weigeren om aan Duitse zijde mee te doen aan de oorlog. Dat kon, zo had Franco laten weten, alleen in overweging worden genomen, wanneer Engeland verslagen was of op het punt stond verslagen te worden. (16)

Hitler gaf staande de vergadering toe dat de Britten verslaan niet meer uitvoerbaar was. Daarvoor waren de omstandigheden niet langer gunstig genoeg. Alleen wanneer het land militair aanzienlijk zou verzwakken en de superioriteit in de lucht zou worden verworven, kon een invasie nog worden heroverwogen. Beide waren echter niet meer waarschijnlijk. Daarom moesten de marine en de luchtmacht zich concentreren op het afsnijden van de aanvoerlijnen. Wanneer die operaties succesvol verliepen, konden de Britten zich misschien

een half jaar later, in juli of augustus, alsnog gedwongen voelen om vrede met Duitsland te sluiten. “Intussen,” zei hij, “moet Duitsland zich op het vasteland zo sterk maken, dat wij een voortgezette oorlog tegen Engeland en Amerika aankunnen.”

Aan het eind van de conferentie bracht Hitler nog de Sovjet-Unie ter sprake. Stalin beschreef hij als een koelbloedige afperser en daarom moest zo snel mogelijk met hem worden afgerekend.

“Indien de USA en Rusland aan de oorlog zouden gaan deelnemen,” zei hij, “dan zal de situatie zeer gecompliceerd worden. Daarom moet een dergelijke mogelijkheid vanaf het allereerste begin de kop worden ingedrukt. Als de Russische dreiging is verdwenen, zullen we tot in het oneindige oorlog met Engeland kunnen voeren. Indien Rusland ineens stort zal dat een grote ontlasting van Japan betekenen. Dit land zal dan op zijn beurt een groter gevaar betekenen voor Amerika.” (17)

Twee dagen later legde Hitler de nieuwe plannen vast in *Weisung nr. 22*. ‘De situatie in het Middellandse Zeegebied,’ schreef de *Führer* aan de opperbevelhebbers van luchtmacht, landmacht en marine, ‘waar Engeland sterke strijdkrachten tegen onze bondgenoten inzet, vraagt uit het oogpunt van strategische, politieke en psychologische redenen om Duitse hulp.’

Concreet betekende dit dat er in ieder geval een Duitse gemotoriseerde of pantserdivisie naar Libië moest worden overgebracht en een divisie *Gebirgsjäger* naar Albanië. De operatie in Albanië kreeg de codenaam *Unternehmen Alpenveilchen* en die in Libië de codenaam *Unternehmen Sonnenblume*. (18)

9.

Nadat Stalin half december 1940 had geëist dat de leiding van het Rode Leger binnen een maand verslag diende uit te brengen over de vraag hoe een aanval van de Duitse *Wehrmacht* kon worden weerstaan, heerste er in de hoogste regionen van het Sovjet opperbevel een nerveuze activiteit. De zwaarste druk lag op de schouders van maarschalk Semjon Timosjenko, de volkscommissaris van defensie. Timosjenko had de voorbereiding op het volgende onderhoud met Stalin, waarbij ook alle leden van het Politbureau aanwezig zouden zijn, verdeeld over vijf onderzoeken. De belangrijkste, en daarom ook het onderzoek met de hoogste prioriteit, was dat naar de kwaliteit van de opleiding van de manschappen. De chef van de generale staf, generaal Kirill Meretskij, was belast met dit onderzoek en rapporteerde daar op 8 januari 1941 over aan Timosjenko.

Meretskov had zijn onderzoek toegespitst op de vaardigheid van de infanterie om in gevechtssituaties de eenheid te bewaren en de vijandelijke aanvalsspitsen met een reeks van manoeuvres naar die delen van de hoofdweerstandslin te leiden waar die het sterkst waren. In twee stappen moest vervolgens een gecoördineerde tegenaanval worden ondernomen om de vijand terug te werpen over de grens en daar verder te achtervolgen.

Meretskov bracht niet alleen verslag uit aan Timosjenko, maar ook aan achtentwintig andere hooggeplaatste generaals. Zijn conclusies logen er niet om. Op vrijwel alle punten waarop het onderzoek zich gericht had, scoorde de infanterie een dikke onvoldoende. De complexiteit van dergelijke operaties ging met name het bevelvoerend kader boven de pet. Meretskov kwam daarom met de aanbeveling om in 1941 de oefeningen zodanig aan te passen dat de bevelvoering in de laagste echelons binnen de kortst mogelijke termijn naar een aanvaardbaar niveau kon worden getild. De chef van het opleidingsprogramma en de inspecteur-generaal van de infanterie zouden daarmee moeten worden belast.

Tijdens het vervolg van de bijeenkomst laaiden de discussies af en toe fel op. Vooral generaal Georgi Zjoekov, de held van Khalkin-Gol, die de Japanners in het verre oosten in de zomer van 1939 een sensationele nederlaag had bezorgd, kreeg de wind van voren. Zijn ideeën over tankformaties, die pas nadat de infanterie een doorbraak had geforceerd moesten worden ingezet, werden door een aantal generaals niet gedeeld. Zjoekovs opvolger in het verre oosten, kolonel-generaal Grigori Sjtern en generaal Prokofi Romanenko, commandant van het 1ste gemechaniseerde korps, waren het felst in hun kritiek. “Ik zou graag wat twijfels willen verwoorden,” zei Romanenko, “over de studie van kameraad Zjoekov ten aanzien van de aard en de dynamiek van moderne offensieve operaties. Wat mij betreft zou de studie helemaal juist zijn geweest in de jaren 1932 tot 1934, omdat het aansluit op het niveau van de militaire denkwijze van die tijd (...). Maar sindsdien is er veel veranderd.”

Vervolgens gaf Romanenko onverbloemd weer, waarin Zjoekovs aanpak, die hij in een omvangrijke studie had vastgelegd, tekort schoot. “De schrijver heeft correct vastgesteld dat de Duitsers hun offensieve operaties baseren op hun gemechaniseerde formaties en luchstrijdkrachten,” zei hij, “maar hij heeft niet concreet aangegeven hoe ze dat doen. Op de eerste plaats denk ik dat het van vitaal belang is om de commandanten te velde erop te wijzen, dat de beslissende factor in het succes van de Duitse operaties in het westen de pantsergroep van von Reichenau is geweest. Die mobiele formatie werd in de richting

van Namen gedirigeerd, doorbrak het front van de Franse en Belgische strijdkrachten en completeerde toen de omsingeling van de geallieerde legers in België. Daarom is naar mijn mening de conclusie gerechtvaardigd dat de Duitsers, die over aanmerkelijk minder tanks beschikken dan wij, begrepen dat de *shock force* moet worden geformeerd uit gemotoriseerde-, pantser- en luchtsrijdkrachten. (...) Op die manier behaalden ze hun grandioze successen.”

Daarna gaf Romanenko aan, hoe de Duitse aanpak het best kon worden gekopieerd. “Mijn voorstel zal op kritiek stuiten,” zei hij, “maar ik vraag u om er rekening mee te houden dat ik aan dit probleem jaren heb gewerkt, en, zo lijkt mij, het grondig heb onderzocht. Als wij afzien van het gebruik van *shock armies*, geformeerd uit gemechaniseerde eenheden met krachtige ondersteuning vanuit de lucht, dan begeven we ons in een gevaarlijke situatie en zullen we ons land blootstellen aan een onnoembare dreiging.”

Romanenko sloot zijn exposé af met de lessen die volgens hem uit de oorlog met Finland, een jaar eerder, moesten worden getrokken. Hij drong aan op het formeren van gemechaniseerde eenheden die in staat waren om zonder verdere ondersteuning zelfstandig ruim tweehonderd kilometer in vijandelijk gebied door te dringen.

Zjoekov, Timosjenko en de andere generaals hoorden het grotendeels zwijgend aan. Alleen generaal Filipp Golikov sprak zich uit tegen de visie van Romanenko om het Duitse voorbeeld te volgen. Hij vreesde dat de Duitsers meer bedreven waren in het neutraliseren van dergelijke aanvallen dan de Fransen en de Britten in het voorjaar van 1940 waren geweest.

Na Romanenko kreeg generaal Ivan Tjoelenev het woord. Hij had onderzoek gedaan naar moderne defensieve operaties. Hij pleitte voor een defensie in de diepte met veel aandacht voor antitank- en luchtafweergeschut, om Duitse operaties zoals die in België en Frankrijk hadden plaatsgevonden, tijdig te ontregelen.

Meer generaals mengden zich vervolgens in de discussie over moderne oorlogvoering. Generaal Dmitri Pavlov, de commandant van het westelijke district, die vanwege zijn autoriteit op het gebied van het tankwapen wel als de Russische Guderian werd beschouwd, voegde aan de mening van Romanenko en Tjoelenev toe, dat de tank niet alleen offensief onbetwist het beste wapen was bij een moderne oorlogvoering, maar ook defensief tot veel in staat moest worden geacht. Generaal Andrei Jeremenko merkte op dat de tank als aanvalswapen alleen succesvol kon zijn wanneer die werd ondersteund door gemotoriseerde infanterie. Hij bleef daarom voorstander van het oorspronkelijke idee